

ГРОШОВІ ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ: НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ РІВНЯ ТА СТРУКТУРИ

*К. Є. Крищенко,
заступник Міністра праці та
соціальної політики України*

Політика доходів є одним з найважливіших напрямів державної соціальної політики, що має за мету підтримання реальних доходів усіх громадян країни на рівні, необхідному для забезпечення нормальних умов розширеного відтворення населення, поліпшення якості життя і творчого розвитку особистості. На кожному конкретному етапі суспільного розвитку політика доходів визначається глибиною і характером проблем, які потрібно вирішити, виділивши конкретні цілі і враховуючи можливості держави.

Грошові доходи – основний вид особистих доходів населення, отриманих у формі заробітної плати, пенсій, грошових допомог, стипендій тощо. Найважливіші з них – заробітна плата, отримана на державних, колективних і приватних підприємствах та в установах. До грошових доходів населення в Україні відносять також оплату робочої сили в сільськогосподарських підприємствах, кооперативах, доходи від продажу сільськогосподарської продукції на ринку, послуг тощо.

Структура грошових доходів населення України за роки реформ зазнала суттєвих змін. Насамперед, це стійка тенденція до скорочення питомої ваги оплати праці у їх складі впродовж всього періоду до 2003 року. Якщо у 1995 р. оплата праці та доходи від підприємницької діяльності становили 59%, 2000 році – 48,7, то у 2003 році – 42,7% (табл. 1, 2).

Для порівняння зазначимо, що в сумарних доходах населення, наприклад, Великобританії заробітна плата у 2001 році складала 65%, Німеччині – 64%, Франції – 58%. Отже, Україна стала помітно відставати за цим показником, що вимагає кардинальних змін як в організації оплати праці, так і в процесах розподілу доходів країни. Якщо до 1995 року цей показник дійсно віддзеркалював питому вагу оплати праці найманих працівників України, то в подальшому в структурі грошових доходів з'явилася нова стаття “Доходи та інші надходження фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності”, яка швидко зростала (з 0,3% у 1995 р. до 3,6% у 2000 р., або у 12 разів), і таким чином питома вага оплати праці була штучно збільшена, хоча оплата праці найманої робочої сили і доходи підприємців є зовсім різними показниками за своєю економічною суттю (в основі першого з них лежить вартість робочої сили, в основі другого – додана вартість), тому вони повинні аналізуватися та прогнозуватися лише відокремлено.

Таблиця 1

Структура грошових доходів та витрат населення України
(за даними БГДВН) у 1995–2000 роках*

№ з/п		1995			1996			1997		
		млн. грн.	у % до підсумку	млн. грн.	у % до підсумку	млн. грн.	у % до підсумку			
1	2	3	4	5	6	7	8			
I.	Грошові доходи – всього:	26497,9	100,0	40311,1	100,0	50068,8	100,0			
	у тому числі:									
1.	Оплата праці та доходи від підприємницької діяльності – всього:	15641,1	59,0	23723,4	58,8	25600,0	51,1			
	а) робітників, службовців з урахуванням дивидендів, % від акцій та вкладів в майно підприємств та організацій	15178,2	53,7	23257,0	57,7	25210,0	50,4			
	б) доходи та інші надходження фізичних осіб суб'єктів підприємницької діяльності	90,8	0,3	164,8	0,4	268,2	0,5			
	в) працівників колективних сільськогосподарських підприємств	372,1	1,4	301,6	0,7	121,8	0,2			
2.	Надходження виручки від продажу продуктів сільського господарства	671,3	2,5	1080,8	2,7	1496,0	3,0			
3.	Пенсії та доплати	5064,4	19,1	9782,5	24,3	12374,4	24,7			
4.	Стипендії	98,8	0,4	110,8	0,3	143,6	0,3			
5.	Надходження із фінансової системи	331,2	1,2	656,6	1,6	1355,1	2,7			
6.	Доходи від продажу іноземної валюти	805,4	3,0	2692,9	6,7	6183,5	12,4			
7.	Інші надходження	3865,4	14,7	2194,9	5,4	2801,2	5,6			
8.	Сальдо грошових переказів (+)	20,3	0,1	69,2	0,2	115,0	0,2			
II.	Грошові витрати та заощадження – всього:	24783,6	100,0	38960,7	100,0	47932,1	100,0			
1.	Купівля товарів та оплата послуг – всього:	20140,4	81,3	27449,7	70,5	31876,4	66,5			
	у тому числі:									
	а) купівля товарів	16352,9	66,0	19555,3	50,2	21275,6	44,4			
	б) оплата послуг	3787,5	15,3	7894,4	20,3	10600,8	22,1			
2.	Обов'язкові платежі та добровільні внески	2155,8	8,7	3917,9	10,1	5222,7	10,9			
3.	Витрати фізичних осіб суб'єктів підприємницької діяльності	107,5	0,4	229,1	0,6	490,8	1,0			
4.	Приріст заощаджень укладах та придбання цінних паперів	382,9	1,5	2436,7	6,2	2585,2	5,4			
5.	Витрати населення на придбання іноземної валюти	1997,0	8,1	4927,3	12,6	7757,0	16,2			
6.	Сальдо грошових переказів (-)									

Продовження таблиці 1

№ з/п	1998	1999		2000		
		млн. грн.	% до підсумку	млн. грн.	% до підсумку	
2	9	10	11	12	13	14
1	54379,1	100,0	61864,9	100,0	86911,1	100,0
	у тому числі:					
1.	26209,3	48,2	30657,3	49,6	42333,4	48,7
а)	25633,8	47,1	29419,4	47,6	39026,0	44,9
б)	483,8	0,9	1121,0	1,8	3159,7	3,6
в)	91,7	0,2	116,9	0,2	147,7	0,2
2.	1938,3	3,6	2844,8	4,6	4505,9	5,2
3.	12565,3	23,1	14463,6	23,4	17924,3	20,6
4.	145,3	0,3	272,8	0,4	274,8	0,3
5.	402,9	0,7	489,8	0,8	666,3	0,8
6.	7159,2	13,2	3635,1	5,9	4156,9	4,8
7.	5863,4	10,7	9452,4	15,3	17007,2	19,6
8.	95,4	0,2	49,1	-	42,3	-
II.	53375,6	100,0	59518,2	100,0	83776,6	100,0
I.	34867,3	65,3	41831,8	70,3	59023,40	70,5
	у тому числі:					
а)	24081,1	45,1	29343,3	49,3	41648,4	49,7
б)	10786,2	20,2	12488,5	21,0	17375,0	20,7
2.	5567,9	10,4	6750,7	11,3	9229,1	11,0
3.	803,3	1,5	1516,1	2,5	2942,3	3,5
4.	2523,0	4,7	4555,8	7,7	8610,9	10,3
5.	9614,1	18,1	4863,8	8,2	3970,9	4,7
6.						

* Розрахунки виконано за даними Статистичних щорічників за 1995 – 2003 роки Держкомстату України

Структура грошових доходів та витрат населення України
за 2001–2003 роки*

№ з/п	2001			2002			2003		
	млн. грн.	у % до підсумку		млн. грн.	у % до підсумку		млн. грн.	у % до підсумку	
1	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	157996,0	100	185073	100	211922	100			
	у тому числі:								
1.1.	67389	42,6	78950	42,7	90549	42,7			
1.2.	29518	18,7	33540	18,1	34518	16,3			
1.3.	4275	2,7	5297	2,8	5109	2,4			
1.4.	56814	36,0	67286	36,4	81746	38,6			
	з них:								
	соціальні допомоги								
	інші поточні трансферти								
	соціальні трансферти в натурі								
2.	157996	100,0	186365	100,	211922	100,0			
	у тому числі:								
2.1.	139984	88,6	151013	81,1	182321	86,0			
2.2.	190	0,1	334	0,2	902	0,4			
2.3.	11034	7,0	13552	7,3	16685	7,9			
	у тому числі:								
	поточні податки, майно тощо								
	внески на соціальне страхування								
	інші поточні трансферти								
2.4.	3408	2,2	2830	1,5	2655	1,3			
2.5.	3380	2,1	18636	10,0	9359	4,4			

* Розрахунки виконано за даними Статистичних щорічників за 2001 – 2003 роки Держкомстату України

Грошові доходи домогосподарств охоплюють такі основні складові:

1. Оплата праці та доходи від підприємницької діяльності. Цей агрегований показник включає заробітну плату, премії, інші винагороди, виплати і допомоги, що отримані у грошовій чи натуральній формі за основним і додатковим місцями роботи за виключенням прибуткового податку та інших утримань відповідно до чинного законодавства; доходи від підприємницької (фермерської) діяльності та самозайнятості; доходи від продажу особистого і домашнього майна; доходи працівників колективних сільськогосподарських підприємств.
2. Доходи від продажу сільськогосподарської продукції, що вироблена в особистому підсобному господарстві або отримана домогосподарством в порядку самозаготівель.
3. Пенсії та доплати. Цей показник враховує всі види трудових і соціальних пенсій (за віком, за інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника, соціальні, військово-службовцям та інші).
4. Стипендії. До них віднесені всі види стипендій, що виплачуються учням професійно-технічних навчальних закладів, студентам у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, аспірантам та ординаторам. По цій статті враховуються також стипендії, які виплачуються підприємствами та організаціями.
5. Надходження із фінансової системи.
6. Доходи від продажу іноземної валюти.
7. Інші грошові надходження.

Характерною особливістю розвитку структури грошових доходів було зростання частки соціальних трансфертів, пенсій та доплат з 19,1% у 1995 р. — до 20,6 у 2000 р. Частка стипендій майже не змінювалась, а в 2001 — 2003рр. зросла з 15,2% до 17,3%. Це пояснюється, насамперед, збільшенням верств населення, яке потребує соціального захисту.

У структурі грошових доходів з 1995 року до 2000 року діяла нова стаття — “Доходи від продажу іноземної валюти”, яка у 1995 році становила 3,0%, а у 1998 році — 13,2%, далі спостерігалось різке зниження, а у 2001 році ця стаття була вилучена із структури грошових доходів.

“Інші надходження” у структурі грошових доходів скоротилися у 1996 році в 2,7 рази проти 1995 року, а далі почали зростати прискореними темпами і у 2000 році становили 19,6%. Динаміка інших надходжень значною мірою залежить від змін, які відбуваються у розвитку зазначених двох статей доходів (саме за рахунок інших, додаткових заробітків населення намагається компенсувати нестачу заробітної плати та соціальних трансфертів).

Протягом багатьох років, у тому числі тих, що є обраними для аналізу в даному дослідженні, одним з основних джерел інформації щодо грошових доходів населення, поряд із системою національних рахунків, залишалися річні та місячні баланси грошових доходів та витрат населення (БГДВН), які розроблялися як в цілому по Україні, так і по її регіонах. Слід зазначити, що для України з її нинішніми проблемами (пов'язаними з соціально-економічною кризою), насамперед з низьким рівнем середньодушових доходів населення, не завжди придатною виявляється в практиці спрощена СНР, що була запозичена в країнах з найбільш високими рівнями грошових доходів.

У країнах ЄС ступінь соціальної захищеності корінного населення є достатньо високим, немає таких, як в Україні, масштабів і глибини бідності та значної диференціації за доходами, а громадяни одержують доходи не нижче прожиткового мінімуму. Тому там використання надмірно узагальнених показників доходів населення, можливо, є вип-

равданам. В Україні для аналізу доходів населення недостатньо лише таких показників, оскільки вони приховують існуюче глибоке соціальне розшарування суспільства, ускладнюють його дослідження.

На початку 2002 р. наказом Держкомстату № 113 від 07.03.2002 р. були затверджені “Методичні вказівки щодо розрахунку доходів та витрат населення”, які обумовили необхідність приведення методики розробки показників доходів та витрат населення у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема до СНР, у зв’язку з переходом до ринкової економіки. За новою методикою упродовж 2002 року Держкомстат України здійснював лише доопрацювання розрахунків остаточного БГДВН за 2001 рік по регіонах України.

Для характеристики домашніх господарств з 2001 року використовуються наступні показники:

Оплата праці. Вона включає нараховані підприємствами, установами, організаціями суми оплати праці в грошовій та натуральній формах за відпрацьований і невідпрацьований через хворобу час, заохочувальні доплати і надбавки, компенсаційні виплати, пов’язані з умовами праці, премії та одноразові заохочувальні виплати. Але в СНР з неї виключені певні види виплат у зв’язку з їх призначенням (оплата навчальних відпусток, доплати до фактичного заробітку в разі тимчасової втрати працездатності тощо), не віднесені до соціальних допомог.

Прибуток та змішаний дохід.

Валовий прибуток – це прибуток, який одержують в результаті процесу виробництва до виключення процентів або інших доходів від власності, які належать до виплати по фінансових та інших матеріальних невикористаних активах, необхідних для здійснення виробництва. До змішаного доходу відносять дохід некорпоративних підприємств, в яких члени домашнього господарства можуть здійснювати неоплачувані трудові витрати, до складу якого входять винагороди за роботу і які неможливо відокремити від доходу (прибутку) власника або підприємця.

Соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти.

До них належать: поточні податки на доходи, майно тощо; внески на соціальне страхування; соціальні допомоги, крім допомог в натуральній формі; інші поточні трансферти (страхові платежі, страхові відшкодування, штрафи та пені, виплати одноразової матеріальної допомоги працівникам та компенсації тощо). Одним з основних видів поточних трансфертів є соціальні допомоги, які одержують домогосподарства для забезпечення потреб, що виникли у зв’язку з певними подіями або обставинами (хворобою, безробіттям, виходом на пенсію, житловими умовами, здобуванням освіти або сімейними обставинами).

Як видно з таблиці 2, прибуток та змішаний дохід протягом 2001–2003 рр., знижувалися. Так, у 2001 році цей показник становив 18,7%, а в 2003 р. порівнянно з 2001 р. знизився на 2,4%. Доходи від власності у 2003 році проти 2002 р. знизилися на 0,4%.

Соціальні допомоги та інші поточні трансферти збільшились у 2003 р. порівнянно з 2001 р. на 2,6 відсотка.

Таким чином, можна зробити висновок щодо нерівномірності та нестабільності у формуванні окремих статей доходів, а також відсутності якоїсь єдиної тенденції для усіх без винятку років зазначеного періоду у розвитку будь-якої статті.

Тенденції щодо нерівності доходів і бідності тісно пов’язані між собою. Існує один загальний підхід до виміру рівня бідності, за якого “бідні” визначаються як особи, що проживають у домашніх господарствах, з доходами або витратами, які істотно нижчі середніх показників по їх країні. Наприклад, в Європейському Союзі встановлена межа

бідності, що дорівнює 60% середніх доходів або витрат у кожній країні. Основою для визначення відносної бідності є те, що громадяни, чий рівень життя (який вимірюється у відповідності з їх доходами або витратами) значно нижчий за середній показник, ризикують залишитись переваг або вигід, які в суспільстві вважаються стандартними. У разі, коли рівень бідності вимірюється за відносним критерієм, ріст нерівності в доходах призводить до збільшення кількості осіб, які живуть у відносній бідності. За скорочення нерівності в доходах, кількість відносно бідних людей зменшується.

Економічне поживлення і зростання доходів населення упродовж останніх років мало неоднозначний вплив на нерівність населення. З одного боку, спостерігалось висвітлення частини незареєстрованих прибутків, зростання легальної зарплати та пенсії, з іншого, тенденції розвивались по-різному в галузях і навіть на підприємствах однієї галузі. Зростання середніх показників відбувалось передусім за рахунок збільшення доходів соціальних “вершків”: найбільший зиск від економічного піднесення мали 20% заможних верств населення – їх споживання зросло на 12,4%, тоді як споживання найбідніших – лише на 4,7%. Споживання 60% менш забезпеченого населення України фактично збільшувалося лише у 2002 р. (на відміну від 20% найбільш заможних, чий добробут ріс впродовж всього періоду).

Середньомісячні номінальні грошові доходи в розрахунку на душу населення протягом періоду, що аналізується, збільшилися з 65,74 грн. у 1996 р. до 364,40 грн. у 2003р., тобто у 5,5 разів (таблиця 3). Річні темпи зростання цього показника помітно знижувалися до 1998 р. включно (з 153,3% у 1996 році до 109,5% у 1998 р.), а в наступні роки підвищувалися і у 2002 р. перевищили 1996 рік на 7,8%, або у 1,1 раза, проте у 2003 р. помітно уповільнилися порівняно з попереднім роком.

У доларовому еквіваленті середньомісячні грошові доходи на душу населення становили у 1996 році 35,93 дол. США на місяць, або 1 дол. 20 центів на добу. Найнижчими були середньомісячні грошові доходи на душу населення у 1999 р. (25,01 дол. на місяць, або 68 центів на добу).

У 2003 році середньодушові доходи населення у доларовому еквіваленті значно підвищилися і становили 68,37 дол. на місяць, або 2 дол. 28 центів на добу, порівняно з 1996р. доходи на душу населення зросли в 1,9 раза. Такі дані свідчать про надзвичайно низький рівень душових доходів громадян, який майже не змінився за 6 років (1996–2001), тільки з 2002 року доходи помітно зросли, що свідчить про підвищення рівня життя населення.

Формування доходів населення будь-якої країни залежить, головним чином, від двох основних комплексів факторів. Перший комплекс факторів складають показники та можливості економічного зростання у країні, оскільки економіка – це фундамент соціального розвитку, а її міцність є запорукою соціального благополуччя, передусім зростання доходів населення. Отже, до першого комплексу факторів, що істотно впливають на процес формування доходів, належать темпи зростання ВВП і його розподіл на споживання та нагромадження; динаміка окремих галузей вітчизняного виробництва та пропорційність їх розвитку; досягнення у розвитку малого підприємництва; темпи зміни продуктивності праці; динаміка чисельності населення; збільшення або скорочення можливостей зайнятості для працездатного населення країни і динаміка безробіття; можливості формування внутрішніх інвестиційних ресурсів; наявність та величина зовнішнього боргу і ступінь залежності економіки від іноземного капіталу; ступінь стабільності вітчизняної валюти та міцність фінансової системи взагалі, динаміка цін, зокрема, динаміка житлово-комунальних і транспортних тарифів і міра їх відповідності реальним розмірам заробітної плати, пенсій та середньодушових грошових доходів; наявність заборгованості із заробітної плати, пенсій, стипендій тощо.

Таблиця 3

Динаміка середньорічних грошових доходів населення України в розрахунку на душу населення у 1996–2003 роках

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Середньомісячні грошові доходи на душу населення (грн.)	65,74	82,30	90,09	103,32	146,30	184,60	297,30	364,40
у % до попереднього року	153,3	125,2	109,5	114,7	141,6	128,0	161,1	122,6
Середньомісячні грошові доходи на душу населення в доларовому еквіваленті*	35,93	44,21	36,78	25,01	26,89	34,87	55,81	68,37
у % до попереднього року	123,4	123,0	83,2	68,0	107,5	129,7	160,1	122,5
Середні грошові доходи на добу, в доларовому еквіваленті*	1,20	1,47	1,23	0,83	0,90	1,16	1,86	2,28

Розрахунки виконано за даними Держкомстату України.

* Доларовий еквівалент (за курсом НБУ).

З метою динамічного підвищення життєвого рівня населення Програмою передбачено здійснити такі заходи:

- забезпечити стале економічне зростання, всебічний розвиток і максимально повно використати трудовий потенціал країни, поліпшити ситуацію на ринку праці;
- поетапно наблизити державні соціальні гарантії до прожиткового мінімуму, зокрема щодо поступового досягнення у 2007 році мінімальної заробітної плати рівня прожиткового мінімуму;
- продовжити реформування системи оплати праці, підвищити її питому вагу в структурі грошових доходів, збільшити частку фонду оплати праці в собівартості продукції, валовому внутрішньому продукті;
- запровадити систему погодинної мінімальної заробітної плати;
- посилити захист купівельної спроможності населення від впливу інфляції та несвоєчасного отримання доходів;
- ліквідувати заборгованість з виплати заробітної плати на підприємствах і в установах;
- досягти оптимальних міжгалузевих співвідношень в оплаті праці;
- удосконалити нормативно-правову базу з питань відшкодування знецінених грошових заощаджень громадян (поступова компенсація втрат від знецінення їх заощаджень);
- відновити роль доходів від трудової діяльності працівників як важливого стимулу розвитку виробництва, підвищення трудової активності працюючих та посилення мотивації до праці;
- продовжити поетапне підвищення посадових окладів (тарифних ставок) працівникам бюджетної сфери і перейти до оплати праці на основі Єдиної тарифної сітки;
- підвищити ступінь втручання держави в економічні і соціальні процеси; необхідно, щоб держава була не тільки законодавцем і правовим гарантом в суспільстві, а й забезпечувала всім громадянам можливість задоволення їх життєво важливих потреб, проводила політику вирівнювання доходів;
- скоротити нерівність доходів населення, забезпечити формування численного середнього класу, який стане гарантом стабільності;
- забезпечити зниження економічної нерівності шляхом запровадження гнучкої податкової політики, раціоналізації соціальних трансфертів, легалізації „тіньової” діяльності і незареєстрованих доходів;
- поглибити на засадах соціального партнерства співпрацю з об'єднаннями роботодавців та профспілок у соціальній сфері, підвищивши їх роль у колективно-договірному регулюванні праці, поліпшенні умов праці;
- відновити стимулюючу та відтворювальну функції заробітної плати;
- посилити соціальний захист безробітних та підвищити рівень охоплення заходами активної політики зайнятості незайнятого населення;
- поетапно наблизити фінансові розміри виплат за соціальним страхуванням до рівня прожиткового мінімуму;

- поглибити структурні перетворення, завершити податкову та продовжити пенсійну реформи, вдосконалити системи соціального захисту, запровадити адресну соціальну допомогу;
- побудувати в Україні соціально орієнтовану ринкову економіку європейського типу, утвердити сучасні європейські стандарти якості життя;
- стимулювати людей до володіння приватною власністю та її ефективний захист – один з принципових пріоритетів політики доходів.

Дослідження структури грошових доходів та витрат населення за 1995 – 2003 рр. свідчить про значне зниження питомої ваги оплати праці та доходів від підприємницької діяльності в загальній сумі грошових доходів з 59% в 1995 р. до 42,7% в 2003 р.

Зниження такої важливої частки доходів як оплата праці, від якої формуються інші соціальні трансферти, свідчить про необхідність істотного підвищення заробітної плати, що в цілому сприятиме підвищенню рівня життя населення.

У 2003 р. середньодушові доходи населення на добу склали 2 долари 28 центів. Це свідчить про рівень бідності значної частини населення. На найближчу перспективу ці питання соціальної політики держави повинні бути пріоритетними.